

ОРНИТОМОРФНІ МОТИВИ В ОРНАМЕНТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ РУШНИКІВ

Андрушко Л. М., викладач кафедри філософії та політології

Львівський державний університет внутрішніх справ

Анотація. Рушник являє собою значне явище духовної культури, є етнічним символом України. Рушник присутній в традиційному інтер'єрі українського житла, є незмінним атрибутом свят та обрядів. Як творча, художня, історична цінність функціонує в системі культури, здійснює живий зв'язок минулого з сучасним.

Ключові слова: декор, рушник, орнітоморфні мотиви, орнамент, духовна культура.

Аннотация. Андрушко Л. М. Орнітоморфные мотивы в орнаментике украинских рушников. Рушник представляет собой выдающее явление духовной культуры, выступает этническим символом Украины. Рушник присутствует в традиционном интерьере украинского жилья, является постоянным атрибутом праздников и обрядов. Как творческая, художественная, историческая ценность функционирует в системе культуры, делает живую связь прошлого с современным.

Ключевые слова: декор, рушник, орнітоморфные мотивы, орнамент, духовная культура.

Annotation. Andrushko L. M. Ornitomorfny motives in ornamentic of Ukrainian rushnyk. Rushnyk is an outstanding feature of Ukrainian spiritual culture. It is an ethnic symbol of Ukraine. Rushnyk is present in traditional design of Ukrainian dwelling. It is constantly used during national holidays. Rushnyk is a cultural treasure of Ukrainian people. It is an immortal link that connects past and future generations.

Key words: dekor, rushnyk, zoomorphic designs, ornament, spiritual culture.

Обґрунтування проблеми та актуальність. Стара українська віра виробляла чітку систему міфологічних уявлень і символів, рудименти яких продовжуються в народній обрядовості до тепер. Рушник є величезним джерелом для вивчення. Глибина народної пам'яті вимірюється десятками тисячоліть і зберігає у людській підсвідомості в орнаментах космологічно-архаїчні зображення, що несуть відгомін язичеських вірувань, їх міфологічну основу. Рушник – як творча, художня, історична цінність функціонує в системі культури, здійснює живий зв'язок минулого з сучасним.

В сучасній культурі орнамент – не більше як прикраса. Але колись ці узорі мали серйозне значення. Коли знакова система почала втрачати інформативне значення, тоді почав з'являтися декор. А декор виробляє особливий почерк, який нівелює знак.

Розкриття семантики древніх символів надзвичайно складне завдання. Виявлення їх смислового змісту дозволить проникнути в світ мислення глибокої давнини.

Дослідження іншими авторами. Наша література рясніє різними припущеннями. Послідовної теорії вивчення немає. В публікаціях дослідників древньої символіки, на жаль, має місце необґрунтованість суджень. Інколи зустрічаються мимовільні тлумачення незрозумілих зображень. Деякі автори приписують якимсь значенням тим або іншим знакам за суб'єктивним враженням. Перш ніж прийти до висновку, треба проаналізувати і співставити всі факти.

Навіть при цьому неможливо бути впевненим, що висновок правильний, тому що деякі факти можуть виявитись невідомими або недооціненими. Тому настільки важкий і безконечний шлях пізнання. Науковий інтерес до української народної орнаментики має вагомий доробок [1; 2; 4; 7; 9]. За останні роки опубліковано низку цікавих матеріалів на цю тему. Відзначимо дослідження С. Китової [5], Ю. Мельничука [6], О. Фисуна [12]. Особливої уваги заслуговує праця М. Р. Селівачова [10]. Проте окремі питання залишаються до кінця не з'ясованими. Беручись за них, автор цих рядків хоче висловити свої міркування, що, сподіваюсь, матимуть суттєве значення.

Завдання. Завдання даної публікації – визначення особливостей космогонічно-символічного образу, як продукту міфологічної творчості, аналіз зображення птахів на рушниках центральних регіонів України.

Наукова новизна. Наукова новизна публікації: прослідкувати генетичний зв'язок українського народного рушника з дохристиянською релігійною системою і обрядовістю, де він виступав у функції священного символічного предмета і у своїй синкретичній єдності був носієм і втіленням певного кола священних ідей, переданих образно-символічно.

У даному дослідженні аналіз орнітоморфних мотивів проводимо в контексті зображення Світового Дерева, що є найбільш поширеним мотивом на українських традиційних рушниках центральних регіонів України.

На рушниках з деревом-вазоном пов'язаний образ птаха. У рушниковій вишивці кількість варіантів зображень птахів досить значна. Композиційно птахи можуть бути розміщені по обидві сторони від дерева, між гілками дерева, над кроною, по обидві сторони від основного, завершувального елемента. Археологічні матеріали свідчать про виключну поширеність образу птаха на обрядових предметах, прикрасах, побутових речах не лише слов'ян, а й предметах багатьох інших народів світу [9, с. 340-345].

Образи і мотиви словесного і зображувального плану в народному мистецтві взагалі і на рушниках зокрема „виявляють себе в єдиному хронологічному зрізі. Вони існують і у фольклорі й вишивці” [5, с. 3].

Птахи у міфології – це істоти верхнього царства, вони є творцями Всесвіту. Ніким не народжені вони вже існували, коли не було ще ні неба, ні землі, а лишень одне „широке море”. В міфі говориться: „Довго думу свою думав Сокіл. Тьма часу минула. І зніс Сокіл золотий жолудь. І сталося диво: виросло з того жолудя розкішне й могутнє Першодерево – Дуб-Стародуб”. І пустило (Око А. Л.) Сльозу – чисту-пречисту Росинку. З неї вродилося диво: Першоптах і Першобог – птиця Сокіл [8, с. 54]. „Сидить Сокіл – Род на вершечку Дуба-Стародуба й думу думає довго-довго. Багато часу минуло. І тоді сказав Сокіл Білобогові: „ти пірні на дно озера і набери скільки можеш священного піску і розсій в пітьмі його, аби твердь була...” [8, с. 56]. Сокіл належить до найархаїчнішого шару світобудови замовлянь. Сокіл та ще ворон посідає її „олтарне”, „священне” місце [11, с. 220]. Сокіл – це птиця-тотем у найдавніших українців. Згідно з легендою бог Род перевтілювався в сокола. Сокіл впливав на долю богів і людей (за Д. Зеленіним) [8, с. 49].

У казці сокіл за допомогою живої води рятує багатьох героїв, він може розказати всю „правду і неправду”. У весільних піснях сокіл – образ нареченого:

Лучче ж мені, моя мати, тяжкий камінь зняти,

Ніж мені нелюба соколом назвати...

У пісні мати називає свого сина соколом:

Соколику-сину, вчини мою волю.

У казці про яйце-райце стрілець тричі цілить у сокола, але птах випрошується в нього, обіцяючи „стати у великій пригоді”. Наші предки вважали священними птахів, які прилітають з вирію-раю, вони були вісниками весни, приплоду, врожаю, добра. Творець вселив у таких птахів душі предків та надприродні сили. Птахи сполучають світ земний і небесний. Водоплавні птахи є сполучниками небесної, земної і водної (підземної) стихії. Широко розповсюдженій міф про виникнення світу з яйця. Найперша казка, яку розповідає мама дитині, є казка про Курочку Рябу. Кінець казки нещасливий, можливо тому, що це було перше яйце і перша курка у світі. Птаха порівнюють із сонцем та вогнем. У міфологічних системах сонце ототожнюється з птахом. У Ригведі сонце неодноразово порівнюється з птахом [3, с. 259]. Сонце уявлялося птахом у слов'ян, індіців Америки, давніх германців. У Месопотамії орел був символом полуденного сонця [4, с. 100]. У давньому Єгипті вірили, що бог сонця Ра, який створив небо і землю, вийшов із яйця в подібі птаха. В міфах Близького Сходу птиця Фенікс ототожнюється з сонцем, в античні часи її міфопоетичний образ трактувався, як алегорія “безсмертного сонця”. Це лише поодинокі приклади, які показують, що сонце в далекі від нас часи уявлялось птахом і що міфологічні образи вогняного птаха символізували сонце. [4, с. 100].

У давніх міфах опікуном Дерева Життя був бог Род (Рід, Рожай). Мав здатність перетілюватися в сокола. Слово „род” у стародавніх пам'ятках означає родичів, нащадків, земляків і цілий народ, який утворюється внаслідок народження. На це вказують слова – родити, родичі, рідний, родильниця, родитель. У давній пісні, яку використовували у весільному обряді співається:

...Ой, Роде, Роде багатий,

Подаруй товариць рогатий...

Ви дайте, таточку, волики,

А ви, матінко, корови,

А ви, сестрички, ягнички...

Бо наш рід великий,

Щоб було чим обділити...

У міфології нанайців сказано, що у кожного роду було своє особливе дерево, в гілках якого плодилися душі людей, потім у вигляді пташок вони спускалися на землю, щоб увійти в лоно жінки з цього роду [5, с. 400].

У багатьох народів існують повір'я про те, що душі померлих вселяються у птахів. На Поліссі відома легенда про те, що ходячий мрець дістав рукою із рота людини, яка спала, душу – білу блискучу пташку [1, с. 368].

У давньому Єгипті ієрогліфом слова „душа” було зображення птаха. На окремих археологічних знахідках з палеолітичного комплексу Костенки, що на Україні, є знаки Х-подібних елементів, що розміщуються рядами. Аналогічні знаки присутні на палеолітичному предметі з території Німеччини. Ланцюжок з Х-подібних елементів в той час був широко розповсюдженим символом і мав певну семантику. К. Штейнен, який займався дешифруванням деяких символів епохи бронзи, вважає, що квадрат із вписаним у нього хрестом і крапками між раменами хреста, символізує птаха в гнізді, який висиджує яйця, а Г-подібні або інші значки між раменами хреста означають пташенят [4, с. 100].

Спираючись на багаторічні дослідження, сучасники можуть прослідкувати символічний зв'язок понять „безсмертя – душа – птах – хрест”.

На рушниковому полотні поширеними є хрестоподібні знаки. Існує думка, що хрест – це ідеограма сонця, яке проходить по небу протягом дня, а за іншою версією, графічне відображення хреста походить від схематичного зображення птаха, що летить [4, с. 100].

Знак хреста є також найпростішою первісною подобою Дерева Життя. Дерев'яний хрест на могилі зливається з мотивом Дерева на могилі, який є одним з найпоширеніших у поховальних обрядах. Часто можна зустріти хрести, які декоровані мотивом дерева, або квітковими елементами.

Дерево, хрест виступали зв'язком з потойбіччям, були засобом досягнення „іншого світу”, переправи душ померлих. Птахи, як зазначалося вище, були також наділені властивістю переносити душі, тобто володіти функціями дії, руху, зв'язку, комунікації.

Птахів наші предки приносили в жертву. Півень вважався найбільш жертвоним птахом. Богині Ладі офірували білого півня. За повідомленнями Лева Диякона, воїни Святослава після поховання загиблих занурювали у хвилі Дунаю живих півнів. Приносили їх у жертву на острові Хортиця [2, с. 411].

Обрядовою їжею на свято Кузьми і Дем'яна (Кузьминки) є каша і кури. Кузьминки інколи називають „курячим святом”, „курячими іменами” [9, с. 392].

В одному із списків „Слова об ідолах” говориться, що язичники моляться богам і ріжуть їм кури, а потім ті кури самі поїдають „О, убогая курята, яке на жертву ідолом режуться!” Розтинання мертвого тіла становили колись частину жрецького обряду. „Частини тіла жертви ототожнювали з частинами світу і це знаменувало подолання космічного хаосу та встановлення гармонійного світового ладу. Поїдання частин тіла жертви також ритуальне. Життєва сила взята у жертви „малого космосу” врятовується від зникнення у небутті. Саме це робить ворон у міфі, таким чином, він – магічний жрець, який вершить головний світовий ритуал” [11, с. 222]. У повчаннях XV ст. жертвоприношення курей пов'язано з богинею Мокошею. В Росії існував обряд принесення чорного півня в жертву духу води шляхом закопування півня в землю. Під час закладання будинку наші предки приносили в жертву чорного півня.

Кури і півні є жертвонною їжею в календарній та родинній обрядовості українців (залишки колись стійкого звичаю дійшли дотепер). На весіллі півень

символізує чоловічу силу, плідність, майбутній добробут. Півня дарують священникові, шлюбній парі. Невістка, переступаючи поріг чоловікової хати, кидає під піч у подарунок новому Домовику півня або курку [13, с. 304]. Півень як жертва виступає в казці про Котика і Півника. Героя Півня зустрічаємо в інших українських народних казках.

У замовляннях півень ніколи не зображується як домашній птах. Вказується його головна функція – виразно магічна. „Півень замовлянь – вартовий „правильного”, космічного, а не хаотичного часу (отже, і світобудови). Недаремно хтонічний антисвіт хвороб і вроків описується як світ, „де півні не співають”, часової впорядкованості в ньому нема” [11, с. 223]. „Півень „піє” час: визначає межі нічного, „дійового” часу доби – від опівночі до ранкової зорі. Звідси походять і кольорові атрибути півня: чорний – нічний, опівнічний; сірий – досвітній; червоний – ранкової зорі; білий – сонячного сьйива” [11, с. 223].

У Китаї зображали червоного півня на стіні будинку, як захисника під час пожежі. В Росії „червоний півень” евфемізм поняття „пожежа”. Птахи є частиною сюжету Дерева Життя на рушниках. О. Фисун зазначає: „Через них божественна Сила низпосилається в Дерево або в його стовбур, щоб помножити Світотворчі Потуги – розсіяти Світлодію по всіх закутках Безміру Космічного” [12, с. 37]. До давніх мотивів можемо віднести Світотворчу істоту – двоголового птаха – Андрогіна, з якого стелиться квітання, а навколо гуртуються птахи і стережуть Першотворця. О. Фисун, досліджуючи орнітоморфні мотиви на рушниках, вказує, що „двоголові орли – не ремінісценції, тим більше не стилізування герба Російської імперії, а безстатевіа космотворча істота Андрогін, власне астральна двоєдина сила, з якої витікають світлозароджуючі імпульси” [12, с. 37]. Двоголових орлів зустрічаємо на Кролевецьких рушниках. Б. Рибаків зазначає, що „такі птахи ніби плывуть у різні боки можуть бути пов’язані з уявленнями про підземне море, по якому нічне сонце плыве на птахах з заходу на схід. Інколи така пташка може свідчити про зимову сонячну фазу” [9, с. 516].

Саме такий міфологічний, священний птах зображений на полотняному рушнику. На сакральному предметі, яким був рушник, могли бути зображені лише ті речі, предмети, знаки, які також мали сакральне значення. Птахи були наділені саме такими магічними якостями. Зараз важко сказати, який саме птах був зображений на старому ритуальному рушнику. Це була перната істота взагалі, яка наділялась певними функціями. У той час, коли рушник перестав бути сакральним предметом, не був задіяний як священна річ у ритуалі, відбувається десакралізація образу птаха (як і багатьох інших зображень). Коли зображення на рушнику почали втрачати сакральні-символічні якості, тоді вони почали набувати якостей художньо-естетичних, тобто почали перетворюватися на декор, на прикрасу. І саме тоді відбувається на рушниковому полотні диференціація за видами. І вже пізніше, відтворюючи птахів на рушниках, майстрині змінювали первісне зображення, надаючи йому вигляду конкретних, реальних птахів. Відбувається здібнення образу. Через таку трансформацію,

пройшовши певний шлях розвитку, зараз на збережених рушниках легко розпізнаються образи: соколи, орли, ворони лебеді, ластівки, павичі, кури, півні, горобці. Орнітоморфні мотиви на рушниках мають назву „горобці”, „зозуля”, „когутики”, „сороки”, „півники”, „павичі”. Часто зустрічаються знаки – „сліди” лапок („курячих”, „гусячих”, „воронячих”, „качачих”, „сорочих”, „шулічих”), вигини ший („боцюни”, „бузьки”, „гусячі шийки”). Умовністю відзначаються „індичі”, „орлині”, „пав’ячі хвості”, які є різних конфігурацій і схожі на лотос, пальметку: „орли”, „орлики”, „шулики”. Існують зовсім схематичні рисунки, подібні до перехрещених гачків, вил чи грабель, що мають означати розпростерті крила – „голови”, „зозульки”, „ластівки”, „сови” [10, с. 255]. С. Китова зауважує, що можна „відзначити логічну вивіреність ритуальної пози сидіння птахів-тотемів, реально – сакральна сутність якої розшифровується фольклором” [5, с. 3-11]. Таку „розшифровку” слід провадити дуже обережно, якщо її взагалі можна зробити, через ту обставину, що ми не можемо точно встановити часу десакралізації полотна і відповідно десакралізації зображень на ньому. Очевидно, паралелі з пісненими образами птахів і вишиваними птахами на рушниках проходили у більш пізній відрізок часу. Зображення птахів на рушнику асоціює цілий світ фольклорних мотивно-образних та подієво-ситуаційних елементів сюжети – міфів, колядок обрядових пісень [5, с. 3-13].

Світлове Дерево має горизонтальну структуру, яка включає дерево і об’єкти по обидві сторони від нього. Якщо вертикальна структура пов’язана зі „сферою міфологічного і космологічного”, то горизонтальна структура співвідноситься з ритуалом і його учасниками [7, с. 401].

У центральній частині завжди знаходився об’єкт ритуалу або його образ (наприклад, жертвна тварина, в окремих випадках – людина), по обидва боки – учасники ритуалу. Ритуал трактується як прагматична реалізація міфу, проєкція „міфологічного” у сферу „ритуального” [7, с. 401].

Для міфопоетичної епохи Дерево виступає як опосередкована ланка між всесвітом (макрокосмом) і людиною (мікрокосмом) і є місцем їх перетину [7, с. 405].

Ю. Мельничук, аналізуючи окремі мотиви навколо Дерева - вазону на рушниках зазначає, що „власне вони демонструють собою загальну життєву силу, яка наповнює собою все. Це певний вид світлоносного ефіру, що дає всьому життя. Без нього це життя ніколи б не виникло. З ефіру постають чотири формотворчі стихії – вогонь, повітря, вода і земля. Їх символи (трикутники, ромби, квадрати, хвильки тощо), багаторазово повторюючись, заповнюють площини фігур на полтавських, київських рушниках” [6, с. 152].

Висновки. Отже, аналіз орнітоморфних мотивів на рушниках центральних районів України дозволяє зробити певні висновки:

- зображення птахів, що є поширеними на обрядових предметах не лише слов’ян, але й інших народів світу мають тісний зв’язок з міфом;

- окремі птахи вважалися священними, і такими, що володіють надприродними силами;

- птахи були також наділені властивістю переносити душі, тобто володіти функціями дії, руху, зв'язку, комунікації.

- коли зображення на рушнику почали втрачати сакральні-символічні якості, тоді вони почали набувати якостей художньо-естетичних, тобто почали перетворюватися на декор, на прикрасу.

Література:

1. Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – 415 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.:іл..
3. Волчок Б. Я. Протоиндийские божества // Сообщения об исследовании протоиндийских текстов, ч. 2. М., 1972.
4. Голан А. Миф и символ. – Иерусалим: Тарбут – Москва: Русслит, 1994.–375 с, іл.
5. Китова С. Образ птаха у вишивці та фольклорі середнього Подніпров'я // НТЕ, – 1994. – №2, – С. 3–11.
6. Мельничук Ю. Дерево життя у вишивках. // Артанія. – 1998. – №4. – С. 51–52.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. –Т. 1. – 671 с. – Т. 2 – 719 с.: іл.
8. Плачинда С. Словник давньо-української міфології. К.: Український письменник 1993. – 63 с.
9. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 608 с, іл.
10. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) – К.: Редакція вісника „АНТ”; Ніжин: ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2005. – XVI, 400 с., іл.
11. Українські замовляння. Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. Передм. М. О. Новикова. – К.: Дніпро. 1993. – 309 с.
12. Фисун О. Космогонія українських рушників // Артанія – 1998. – №4. С. 35–39.
13. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук О. Шалак; Під ред. О. Таланчук. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.